

УДК 331.105.44(477)

Ю.М. Гришина,
доктор юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФСПІЛКИ ЯК ЕЛЕМЕНТА СТРУКТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПІСЛЯ НАБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті аналізуються теоретичні, правові основи, досліджуються особливості становлення профспілок як окремого елемента структури громадянського суспільства, історія профспілкового руху України в період після здобуття Україною незалежності, періодизація, форми і методи його діяльності. Досліджуються зміна захисної функції профспілок, мотивації та механізми соціальної корпоративності ФП України, законотворчої та політичної активності, яка проявлялася в найскладніших умовах становлення Української держави з моменту здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: професійні спілки України, етапи розвитку профспілок, захисна функція, соціальний діалог, страйк, роботодавці, законодавча ініціатива, працівники.

В статье анализируются теоретические, правовые основы, исследуются особенности становления профсоюзов как отдельного элемента структуры гражданского общества, история профсоюзного движения Украины в период после обретения Украиной независимости, периодизация, формы и методы его деятельности. Исследуются изменение защитной функции профсоюзов, мотивации и механизмы социальной корпоративности ФП Украины, законотворческой и политической активности, которая проявлялась в сложнейших условиях становления Украинского государства с момента обретения Украиной независимости.

Ключевые слова: профессиональные союзы Украины, этапы развития профсоюзов, защитная функция, социальный диалог, забастовка, работодатели, законодательная инициатива, работники.

The paper analyzes theoretical and legal bases, explores the peculiarities of the formation of trade unions as a separate element of the structure of a civil society, the history of trade union movement in Ukraine during the period after Ukraine gained independence, as well as its periodization, forms and methods of its activities. It examines the substantive change in the protective function of trade unions, motivation, and social mechanisms of corporate AF of Ukraine, legislative and political activity, which developed in the most difficult conditions of formation of the Ukrainian state since Ukraine gained an independence.

Keywords: trade unions of Ukraine, the stages of development of trade unions, protective function, social dialogue, strike, employers, legislative initiative, employees.

Аналізуючи історію діяльності українських профспілок за період від їх виникнення до набуття Україною незалежності, можна зробити висновок, що захисна діяльність профспілок була перервана радянським режимом, перебуваючи на етапі свого поступового становлення. З 1991 року захисна діяльність профспілок поступово розпочала своє відродження.

Метою цієї статті є визначення історичних особливостей становлення і розвитку українських профспілок як елемента структури громадянського суспільства з моменту набуття Україною незалежності. Для досягнення означеної мети необхідним вбачається дослідження змін правового статусу профспілок, законодавчої ініціативи та рівня участі профспілок у соціально-трудових відносинах у зазначений період.

Особливості участі профспілок у трудових та соціально-економічних відносинах у зазначений період вже були предметом дослідження таких науковців, як О.І. Процевський, Н.Б. Болотіна, В.І. Щербина, К.Ю. Мельник, С.М. Третяк та інших. Проте не всі питання в цій сфері вирішені однозначно, тому виникає потреба в подальшому їх вивченні.

Отже, процес відродження та становлення захисної діяльності профспілок поступово розпочався в 1991 році, що супроводжувалося та ускладнювалося багатьма невирішеними проблемами.

По-перше, Федерації профспілок України в спадок дісталась не досить функціональна організаційна структура, не чітко відпрацьована система взаємодій між Федерацією, галузевими та територіальними органами профспілок. Як відомо, до отримання незалежності керівні ланки профспілок України виконували, в основному, прості функції передавача інформації від ВЦРПС до територіально-виробничих підрозділів профспілок.

По-друге, практична діяльність профспілок України раніше будувалась на ідеології комуністичної партії, здійснювалась під її диктатом, тому Федерація профспілок мала виробити свою ідеологію, стратегію і тактику дій за умов незалежності.

По-третє, відмова від планової економіки, приватизація підприємств, лібералізація цін, стан виробництва, його практичне згорання в багатьох галузях і поява безробітних, низький рівень оплати праці вимагали зайняти чітку, принципову позицію щодо уряду з питань соціального захисту трудящих. Але в ФПУ не було механізму взаємодії з урядом, та й уряд на початку своєї діяльності не прислухався до думки профспілок.

По-четверте, необхідність активізації діяльності Федерації профспілок України вимагала великого фінансового забезпечення для ведення законотворчої роботи, експертизи документів Верховної Ради України та Уряду України, створення міцної пропагандистської науково-методичної та інформаційної бази.

І, нарешті, по-п'яте, федерація зіткнулася з гострою проблемою забезпечення профспілкового руху в Україні кадрами, які були б спроможними плідно працювати за нових політичних, соціальних і економічних умов. Наочним прикладом невміння діяти за цих умов багатьох профспілкових лідерів – від первинних організацій і до самого верху – стали події літа 1989 р., коли шахтарі Донбасу вперше за багато десятиліть вдалися до такої форми боротьби, як страйк. Багато хто з профспілкових працівників розгубилися, не змогли очолити робітничий рух, внаслідок чого всупереч профспілковим організаціям стихійно виникали страйки. Пізніше з них почали утворюватися нові профспілкові організації та об'єднання, а ті, що вже були, почали називати "офіційними", "традиційними". У цій ситуації Федерації профспілок України, її членським організаціям потрібно було знайти мирний шлях співпраці з "паралельними" профструктурами, оскільки така внутріспілкова боротьба не на користь профспілковому руху і в остаточному підсумку не на користь соціальному захисту трудящих.

Н.Б. Болотіна вважає, що за роки незалежності в Україні та інших країнах СНД відбулося відродження профспілок [1, с. 615], які з-поміж інших організацій відносяться до системи громадянського суспільства. Важливою віхою на шляху реформування профспілкового руху став другий (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України (21.11.1992 р.), який затвердив Програму і Статут.

Програма професійних спілок України стала першим документом профруху за нових умов. Головним завданням і пріоритетом у діяльності ФПУ, галузевих і регіональних профорганів, комітетів первинних профспілок організацій проголошувався захист соціальних інтересів людини. У Програмі також визначались взаємовідносини профспілок з державою, політичними партіями, громадськими рухами, альтернативними профспілками.

Вперше в історії профспілкового руху України за радянських часів у Програмі було записано, що для захисту соціальних інтересів трудящих профспілки використовуватимуть *соціальне партнерство, переговори з урядом і роботодавцями, укладення колективних угод, а також жорсткі форми боротьби: мітинги, акції протесту, страйки*. Важливі положення взаємовідносин членських організацій, об'єднаних у Федерацію профспілок України, були закріплені в новому Статуті.

Аналіз законодавства України, нормативних актів та практики профспілкового руху стверджує, що профспілки на початку 90-х років ХХ ст. в сенсі формування своїх статутних положень здобули або розвинули низку нових прав:

- на колективні договори, і не тільки на виробничому підприємстві;
- на страйк, причому як цивілізовану форму протесту (в радянський час такого права практично не існувало, хоч формально воно було можливим, тоді діяв лише крайній захід – бунт, еміграція, збройний виступ);
- на державне фінансування своєї діяльності (охорону праці, екологію, оплату пенсій по інвалідності тощо);
- на майно профспілок, добровільну реєстрацію своєї організації.

На жаль, слід констатувати і той факт, що профспілкові комітети, як первинні, так і регіональні та галузеві, в процесі реформування держави втратили:

- право на законодавчу ініціативу, самостійний розгляд трудових спорів (тепер комісія по трудових спорах не формується з членів профкому);
- право на закриття підприємства при порушенні адміністрацією норм охорони праці;
- ліквідовано технічні й правові інспекції та громадський контроль за дотриманням законодавства про працю.

Однією з найважливіших політичних новацій профспілок на тому етапі було формування власного лобі в законодавчому органі держави – Верховній Раді України та активна законотворча діяльність. Складність цього процесу визначається тим, що нині профспілки позбавлені законодавчої ініціативи. З Кодексу законів про працю України в редакції від 15.12.1993 р. вилучено п. 6 ст. 244, відповідно до якої профспілки України в особі Укрпрофради мали право законодавчої ініціативи.

Та все ж відносно першої позиції слід зазначити, що ФП України через своїх народних депутатів тоді подала і виборола у Верховній Раді закони України “Про межу малозабезпеченості” (1994 р.) та “Про оплату праці” (1995 р.), “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” (1998 р.), “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” (1999 р.) та спільно з Національною радою соціального партнерства, Міністерством праці України, службами Президента, комісіями Верховної Ради України – проект закону України “Про соціальне партнерство”.

Необхідно зауважити, що лише Закон України “Про оплату праці” заклав основи правових, економічних та організаційних засад державної політики у сфері оплати праці, створив механізм визначення основних складників системи оплати праці, що мають ринкову спрямованість, враховуючи міжнародні норми, концепції, рекомендації МОП, світовий досвід тощо.

Ці здобутки стали можливими з огляду й на те, що на виборах 1994 р. вперше в незалежній державі до Верховної Ради України народними депутатами було обрано сім профспілкових працівників, котрі стали носіями профспілкової ідеології у структурах законодавчої влади (О.М. Стоян – тоді голова Федерації профспілок України; Л.М. Вернигора, М.В. Байрак, Ю.Г. Донченко та ін.)

З прийняттям 28.06.1996 р. Конституції України правове регулювання діяльності профспілок вийшло на новий якісний рівень. Як зазначає В.І. Щербина, гарантування в ч. 3 ст. 36 Конституції України діяльності органів виробничої демократії, головними з яких є профспілки, – це реальна реалізація положень ст. 1 Конституції про демократичність нашої держави [2, с. 80].

З цього приводу О. І. Процевський стверджує, що “Конституція України закріпила право громадян на свободу об’єднання у громадські організації. Мету такого об’єднання Основний Закон визначив як правову форму здійснення та захисту своїх прав і свобод, а також задоволення економічних, соціальних, культурних та інших законних інтересів. Із цього загального правила Конституція держави відокремила і таким чином акцентувала увагу на такій громадській організації, як професійні спілки. Фактично у ст. 36 Конституції України були визначені вельми важливі положення цієї громадської організації. По-перше, професійні спілки об’єднують громадян з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів; по-друге, вони об’єднують громадян, які пов’язані спільними інтересами за родом їх професійної діяльності; по-третє, професійні спілки утворюються без попереднього дозволу будь-яких державних органів і тільки на основі вільного вибору їх членів; по-четверте, оскільки професійні спілки створюються громадянами, що пов’язані спільними інтересами за родом їх професійної діяльності, то всі вони мають рівні права; по-п’яте, обмеження щодо членства у професійних спілках може бути встановлено виключно Конституцією або Законом України” [3, с. 171].

Слід сказати, що перспективи розвитку українського суспільства, його економіки на ринкових засадах, зрушення в змісті та характері праці, зміни в трудовому законодавстві, організаційно-економічному розвитку капіталу, еволюції влади, глобалізації господарських зв’язків, зміни навколишнього середовища вимагали зміцнення профспілок, їхнього об’єднання, скажімо, під егідою Федерації профспілок України, розвитку лейбористського руху як політичного процесу. Це могло дати значний ефект для вирішення профспілками соціальних проблем, але тільки при досягненні високого кредиту довіри спілчан, маючи економічну могутність, єдність і широкий практичний досвід у захисті прав людей найманої праці.

Щодо сьогоденної політичної позиції Федерації профспілок України, то, на нашу думку, вона є достатньо неоднозначною. В Україні як державі лише із зародками елементів громадянського суспільства можливості громадського впливу на функції влади обмежені. То ж постійно є спокуса бути причетними до розподілу державних функцій, повноважень, коштів тощо. У такому випадку є ризик втратити й притаманний профспілкам статус захисників прав та інтересів працівників, оскільки компроміс вимагає плати. Щоб так не трапилось, Президія ФПУ України 17 листопада 2005 р. прийняла постанову “Про позицію ФПУ під час виборів до

Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування в 2006 році”, в якій визначила форми активної участі в цьому процесі через угоди з політичними партіями і блоками щодо включення представників профспілок до виборчих списків, відображення в програмах партій положень, що відповідають цілям і задачам профспілок. Ефективною дією є не тільки заклик узяти активну участь у виборах, а й сприяти її прозорості через спостерігачів від профспілок. Така позиція ФПУ гарантує пресловуту незалежність організацій, її статус надпартійної інституції національного масштабу.

Конституційні положення й надалі конкретизувалися в низці нормативно-правових актів національного законодавства України, серед яких, насамперед, звернемо увагу на Закон України “Про громадські об’єднання”, який нещодавно вступив у силу [4]. Прийняття цього закону є важливим кроком на шляху вдосконалення нормативно-правового регулювання функціонування такого елементу громадянського суспільства, як громадські об’єднання, серед яких у законі виділено громадські організації та громадські спілки. Тут необхідно звернути увагу, що зазначений закон втілює ряд європейських стандартів у сфері правового регулювання питань організації і діяльності громадських об’єднань, як, наприклад, існування саморегулюючих організацій; організацій, які здійснюють професійне самоврядування; інший, ніж у попередньому законі, підхід до статусності об’єднань тощо.

С. Третяк вважає, що на сьогодні можна виділити три основні напрями участі профспілок у функціонуванні громадянського суспільства. По-перше, це наділення і розширення прав і свобод людини та громадянина, які є фундаментальною основою становлення і розвитку громадянського суспільства. Оскільки більшість населення є саме найманими працівниками, це дає можливість великій масі населення мати можливість отримувати ці права. Разом з цим, у громадянському суспільстві відбуваються і морально-психологічні зрушення. Профспілки мають повсякчас виявляти та вносити до громадянського суспільства принципи солідарності та взаємодопомоги, протиставляючи їх принципам індивідуалізму та егоїзму. Крім того, діяльність профспілок має сприяти утвердженню гідності людини, яка працює за наймом, самоцінності особистості найманого працівника. Таким чином, гаслом громадянського суспільства стане свобода разом зі справедливістю та солідарністю.

По-друге, участь профспілок в утвердженні й вдосконаленні системи соціального партнерства, яке допомагає стабілізувати і зміцнити громадянське суспільство. Будучи побудованим на принципі соціального партнерства, громадянське суспільство стане більш врівноваженим, компромісним, узгодженим і соціально збалансованим.

По-третє, активна участь профспілок у процесах самоврядування, що є передумовою подальшого динамічного розвитку громадянського суспільства. Самоврядна практика профспілок отримала концептуальне оформлення в тезі про промислове громадянство, яке з’явилося вслід за соціальним громадянством [5].

Сьогодні маємо декілька об’єднань профспілок, серед яких ФНП України та КВП України, що конкурують між собою. Як результат, зазначає С.Третяк, “профспілковий рух сьогодні розвивається суперечливо і порівняно з попередніми часами занепадає. Причини кризи профспілок багатоманітні й носять як об’єктивний, так і суб’єктивний характер. Наукове осмислення профспілок як соціального явища, перспектив і напрямів розвитку профспілкового руху вимагає кардинального оновлення їх структури, яка сьогодні в Україні все ще залишається

радянською; необхідність усвідомлення українськими профспілками зміни форм, методів та засобів діяльності всіх їх структур і ланок. При цьому необхідно врахувати стан економічної, політичної та правової системи України, його незавершеність та несистемний характер” [5].

З іншого боку, як констатує О.І. Процевський, “фактом членства у професійних спілках працівники реалізують своє конституційне право на захист трудових та соціально-економічних прав та інтересів. Але, на жаль, як свідчить практика, можливість користуватися правом захисту своїх законних інтересів працівники – члени профспілки – не завжди мають. Нестабільність та непередбачуваність господарської діяльності створюють перешкоди в реалізації прав як самим працівникам, так і створюваним ними профспілкам і трудовому колективу, який, до речі, є центром соціальної сфери підприємства. Як не прикро це говорити, але ситуація непрозорої виробничої атмосфери впливає на діяльність правотворчих і судових органів, у рішеннях яких спостерігається відхід від принципів, закладених Конституцією України щодо захисту прав працівників і їх профспілок” [3, с. 171].

Враховуючи зазначене вище, можна зробити висновок, що з позиції теорії профспілки є одним із вагомих елементів структури громадянського суспільства. За рахунок соціальної активності профспілки мають можливість формувати і висловлювати позицію працівників відносно питань виробництва, умов праці, її оплати та інших на всіх рівнях регулювання праці від локального до загальнодержавного. При цьому профспілки як елементи структури громадянського суспільства не тільки активно демонструють такі позиції, але і мають можливість здійснювати корегуючий вплив на рішення роботодавців, вирішувати певні питання спільно з ним, впливати на хід загальносуспільних процесів у сфері праці.

До особливостей формування цього елемента структури громадянського суспільства в Україні віднесено те, що профспілки не тільки більш пізно, порівняно з країнами Заходу, були легалізовані, але і трансформацію їх статусу за радянських часів. Зокрема, наділення профспілок нехарактерними для них функціями за часів СРСР стало передумовою занепаду профспілкового руху та зниження профспілкової активності в незалежній Україні, тим більше ускладненою строкатістю сучасних профспілок, з чого найбільші розбіжності у функціонуванні мають так звані “традиційні” та “вільні” професійні спілки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Болотіна Н.Б.* Трудове право України : підручник / Н.Б. Болотіна. – К. : Вікар, 2003. – 725 с.
2. *Щербина В.І.* Трудове право України : підручник / В.І. Щербина ; за ред. В.С. Венедіктова. – К. : Істина, 2008. – 384 с.
3. *Процевський О.І.* Правова природа згоди профспілкового органу на розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця / О.І. Процевський // *Право України*. – 2012. – № 6. – С. 171–180.
4. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
5. *Третяк С.* Профспілки як інститут громадянського суспільства / С. Третяк // *Юридична газета*. – 2006. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : // www.justinian.com.ua/article.php?id=2366](http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2366).

Отримано 12.02.2015